

KÖNYVSZEMLE

ÚJ LATIN NYELVKÖNYV A HAZAI JOGÁSZKÉPZÉSBEN¹

Az állam- és jogtudományi karokon folyó latin nyelvoktatás alapjául az elmúlt négy évtizedben Diódsi György és Szilágyi Lászlóné latin jegyzete szolgált, amelyet a Nemzeti Tankönyvkiadó 1964 óta változatlan utánnomásban jelentetett meg. E bizonyos szempontból elavult és átdolgozásra szoruló művet a kiadó 2000-ben egy új tankönyvvel váltotta fel, amelynek szerzői Bánóczi Rozália, ELTE ÁJK Idegen Nyelvi Lektorátusának és Rihmer Zoltán, az ELTE ÁJK Római Jogi Tanszékének oktatója. A könyvük előzményéül szolgáló 1999-es jegyzetben² a szerzők még egyazon kötetben közölték a kezdőknek és a haladóknak szánt anyagot, az oktatási tapasztalatok alapján azonban az átdolgozott tankönyvben az önálló haladó rész helyett inkább rövid szöveggyűjteményt csatoltak a kezdő szintű olvasmányokhoz (megjegyzendő, hogy egy haladóknak szánt önálló jogi nyelvkönyv megírás számos elméleti és gyakorlati problémát vet fel, talán ezért nincs is ilyen mű jelenleg használatban a hazai jogi karokon).

Az új tankönyv, amelyből két éve tanítunk a PTE Állam- és Jogtudományi Karán a joghallgatók alapszintű latin nyelvi képzését biztosító kurzuson, az elsajátítandó nyelvtani ismeretek szempontjából nem követel meg többet, mint a Diódsi—Szilágyiné-féle jegyzet, olvasmányanyaga azonban lényegesen bővebb. Ez a változás szerencsésnek mondható, hiszen amíg a korábbi jegyzet mellett kiegészítő anyagokat kellett használnunk az oktatáshoz, addig az új tankönyv megjelenése után erre már nincs szükség.

Nagyon jónak tartjuk a tankönyv felépítését. A mű négy fő részéből az első kettő („Olvasmányok, nyelvtan és feladatok”, ill. „Összefoglaló nyelvtani táblázatok”) a kezdő latintanulás alapanyagát jelenti, a magasabb igényeket pedig az e két rész anyagára szervesen építő „Szöveggyűjtemény” elégíti ki; ezután következik a teljességre törő „Latin—magyar szószeret az I. rész anyagához”.

Az I. rész elején olvasható bevezetés, mely az alapfokú latinoktatás tárgyát és jelentőségét, valamint a latin nyelv rövid történetét tartalmazza, megfelelő tájékoztatást ad a joghallgatók számára tanulóanyagukhoz. Az I. rész 16 leckéjében két olvasmány: egy latin kifejezésekből és mondatokból álló „A”, továbbá egy eredeti forrásszövegekből összeállított „B” szöveg található, melyek nyelvi és tárgyi jegyzetekkel vannak ellátva. Ezután jön az olvasmányok egyesített szószerete, majd a rendszeres formában előadott nyelvtani magyarázatok és a leckéhez tartozó feladatok következnek.

Különösen nagy elismerést érdemel, hogy a „B” szövegek tartalma és sorrendje követi a hallgatók római jogi tanulmányainak tematikáját és ezáltal közvetlenül kapcsolódik a hallgatók e tárgykörben szerzett ismereteihez. Szintén dicséretre méltó, hogy a szerzőknek sikerült megtartaniuk a latin nyelvtan hagyományos tárgyalási sorrendjét és — ami nagyon lényeges — az egyes grammatikai témaköröket a már említett hagyományos sorrend mellett a logikai sorrend megtartásával is szorosan összekapcsolniuk az egyes témakörök lexikai anyagával. Jól használható — bár az idő függvényében gyakran csak bizonyos

¹ *Bánóczi Rozália—Rihmer Zoltán: Latin nyelvkönyv joghallgatók számára. Kezdőknek*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2000. xiv + 222 oldal, 2 lapnyi kivágható táblázat.

² *Bánóczi Rozália—Rihmer Zoltán: Latin nyelvkönyv az állam- és jogtudományi karok hallgatói számára. Egyetemi jegyzet*, ELTE ÁJK, Budapest 1999, xii + 202 oldal, 2 lapnyi kivágható táblázat.

szelekcióval — az „A” szövegek lexikai anyaga, melyekben a grammatikai problémák gyakorlati bemutatása, érzékeltetése, szemléltetése mellett alkalom adódott az antik világ életszemléletének, bölcsességének, filozófiájának, erkölcsi felfogásának stb. megismertetésére is. Itt (és néha a feladatokban) szerepelnek ezenkívül a kánonjog és középkori világi jog forrásaiból vett szövegrészek is, melyek kissé ellensúlyozzák a „B” szövegek kizárólag római jogi jellegét.

Az olvasmányszövegeket követő jegyzetekkel kapcsolatban is pozitívak a tapasztalataink, ugyanis nagy mértékben elősegítik a megvilágítandó probléma megértését és így a helyes szövegértelmezést, bár úgy véljük, hogy az esetek többségében elég lett volna vagy csak a grammatikai probléma meghatározása, vagy csak a fordítási lehetőség ismertetése, ugyanis a két segítség együtt sok esetben felmenti a hallgatót a gondolkodás feladata alól. Különösen érvényes ez a fordítási lehetőségek esetében, mivel a hallgatók zöme — főleg ha önálló munkával kellett eljutnia egy adott szöveg értelmezéséhez — gondolkodás, elemzés nélkül, automatikusan átveszi a jegyzetben megadott fordítási lehetőséget, holott biztos, hogy nem ez volt a szerzők célja a jegyzetek készítésével, hanem az adott probléma sokoldalú, kiemelt elemzése, bemutatása, magyarázata.

Az egyes nyelvtani egységek alaktani és mondattani szempontból történő következetes és szemléletes bemutatása dicsérendő tény, jóllehet mindkét szempont teljes körű alkalmazása a heti két órás oktatási keretben gyakorlatilag nem megoldható. Azonban amit a kötelező oktatás keretében nem tudunk megtanítani e tankönyvből, a következő tanévtől (2002/2003) meghirdetett szabadon választható szeminárium keretében sajátíttatjuk el az ide jelentkező — és erre lelkesen készülő — hallgatókkal, hiszen a Bánóczy—Rihmer-féle tankönyv kiválóan alkalmas erre a feladatra.

A feladatok körében nagyon jónak találjuk (a hallgatók véleményét is ideértve), hogy közöttük nemcsak nyelvtani, hanem lexikai jellegűek is előfordulnak, és a változatosság és az ismétlődés mindkét típust egyaránt jellemzi. Az ismétlődés elsősorban a feladatok formai jellegére (felismertető, tájékoztató segítő, reprodukáló, illetve alkotó alkalmazást igénylő), míg a változatosság elsősorban a tematikájukra (jogi szakkifejezések, mondatok, regulák, szövegek, irodalmi idézetek stb.) vonatkozik.

A III. rész Szöveggyűjteményét — amely 1. szakaszában a római jog forrásaiból (törvény, *senatus consultum*, *magistratusi edictum*, jogtudomány, császári rendeletek) és a római jogélet emlékeiből (adásvétel, bérlet, végrendelet) ad ízelítőt, 2. szakaszában pedig középkori jogi szemelvényeket közöl külföldi és magyar forrásokból — nagyon jól tudjuk használni azokkal a hallgatókkal, akik már többet foglalkoztak a latin nyelvvel (érettségiztek vagy legalább két évig tanulták), így ők is lehetőséget kapnak a latin jogi szaknyelv tudásszintjüknek megfelelő elsajátítására.

A IV. rész rendkívüli gondossággal összeállított latin—magyar szószedete nemcsak a kötelező alapszókincs tipográfiai megkülönböztetése és a lexikai elemek első előfordulásának alapos feltüntetése miatt érdemel dicséretet, de a nagy mennyiségű és összes magyar szakjelentésével ellátott jogi szakkifejezésre tekintettel egyenesen a római jog szakszótáraként is használható (s e tekintetben messzemenően pótolja a BRÓSZ—PÓLAY-tankönyv végén szereplő és az újabb FÖLDI—HAMZA-féle átdolgozásból méltán elhagyott szerény szójegyzéket).

Az I. rész feladatainak a kötet végén olvasható megoldásaival kapcsolatban az a tapasztalatunk, hogy azok elsősorban a tankönyv anyagának önálló (tanár nélküli) feldolgozását segíthetik, a rendes oktatás keretében azonban — főleg a fordítási feladatok esetében — a hallgatók ezt sajnálatos módon nem ellenőrzési lehetőségként, hanem az otthoni munka kiváltására használják. A tankönyv végén közölt (kivágható) összefoglaló táblázatokat nagyszerű ötletnek tartjuk, hiszen ez nagy segítség a hallgatók munkájához.

Bánóczy Rozália és Rihmer Zoltán fentiekben elemzett tankönyve igen hasznos, a tanítás-tanulás folyamatában jól felhasználható, kiváló segédeszköz, amely egy új szemlélet keretében segíti hozzá a joghallgatókat azon ismeretek megszerzéséhez, amelyek a római jogi tanulmányaikban, illetve jogász pályájuk gyakorlásában szükségesek lehetnek. Hallgatói visszajelzésekből és véleményekből azt a következtetést vontuk le, hogy ezt a tankönyvet ők is hasznosnak és a gyakorlatban jól használhatónak tartják és ennek köszönhetően sokkal nyugodtabban és magabiztosabban teszik le a római jogi vizsgájukat (a kar levelezős hallgatói eddig még nem tanulhattak latin jogi szaknyelvet, de a következő tanévtől fakultatív

módon — saját kérésükre is — lehetőséget kapnak rá, mégpedig e tankönyv alapján). A forrásszövegekhez csatlakozó jegyzetek és a részletes nyelvtani magyarázatok a nyelvkönyvet önálló használatra is alkalmassá teszik, ezért mindenkinek ajánljuk, ám főleg azoknak, akik jogi tanulmányaikhoz a latin nyelv elsajátítására törekednek.

BENCZE JÓZSEF

SZEPES ERIKA: ANAKREÓN-VARIÁCIÓK: VÁGYOTT ÉLETMINŐSÉG AVAGY SORS-KÖZÖSSÉG? Gondolatok Géher István: Anakreóni dalok című kötete kapcsán. Bp. 2002. Orpheusz könyvek, 158 lap.

A görög irodalom mindmáig élő, elevenen ható erő az európai kultúrában, nem pusztán történelmi érték, mint például a sumer agyagtáblákon fennmaradt költemények, vagy az egyiptomi képzőművészet. Ennek a napjainkig érvényesülő hagyománynak a folyamatos menetét, koronként változó alakulását mutatja be Szepes Erika könyve a legjelentősebb utóéletű görög lírikus, Anakreón kapcsán.

A kötet első fejezete árnyalati finomságú, versformáig menő esztétikai elemzéssel fejti ki az „igazi Anakreón” költői magatartását, amennyire a rákmaradt töredékekből kihámozható. A bor és szerelem dalnokában megláttatja „a közösséget veszített és érzelmeiben is magányos...”, az archaikus derűre képtelen” egyént, akinek számára a bor és szerelem nem derűs öncél, hanem pusztán támasz az egyedüllet és halál szorongató félelmével szemben. Gyökeresen eltér ettől az Anakreónt utánzó, késő antik anakreontika, mintegy 70 teljes terjedelmében fennmaradt vers, amely csak a külsőségeket veszi át a példaképtől: a bor és szerelem témáját, valamint az egyetlen sortípusra leszűkített versformát, és ezt játssza derűvel tölti meg. Szepes Erika a következő fejezetekben nyomon követi ennek az álanakreóni költészetnek az óriási hatását a rokokó és romantika irodalmában, nálunk elsősorban Csokonainál: „Ha szíhatok borocskát, / A gondjaim csucsúlnak”. Ám ezzel nincs vége a sornak: Juhász Gyula egész pályafutása során nosztalgiával tért vissza az anakreontika görögiségéhez, a jellegzetes anakreóni hetes sorokban: „Bár nincs görög derű már, / s a magyar ég is álmos”. A közelmúltban Vas István élete alkonyán „rózsák közt, pipa-füstben” szintén ezen a hangon és ebben a versmértékben búcsúzik az élettől, és számos más mai magyar költőnél is találkozunk anakreontika-hatással, mint azt Szepes Erika egy régebbi munkájában részletesen kifejtette (A mai magyar vers, 1996, I. 38—51).

Ezzel elérkeztünk napjainkhoz, a könyv alcímében jelzett meglepetéshez: Géher István, a Shakespeare-kutató tudós „Anakreóni dalok” címen adott ki verseskötetet (1996), de ellentétben az anakreontika-hagyománnyal, ő az eredeti Anakreónhoz kanyarodik vissza. Nem a „Tücsök, ő be boldog is vagy” anakreontikon, hanem „A halánték deres immár, a haj őszül koponyámon” költőjéhez. Nem utánérzésről, toposzok vagy hangulat átvételéről van szó: Géher Anakreónt jelképként követi, örök emberi élethelyzetekre utalásokkal, a megfogalmazás rejtett célzásaival és nem utolsósorban a versformával. Ez utóbbi vonatkozásban egyedülálló sajátossága, hogy szemben az Anakreón-követők egyetlen sorfajtajával, az anakreóni hetessel, ő mindazt a tucatnyi időmértékes képletet feleleveníti, amelyek az eredeti Anakreón-töredékekben megtalálhatók. Szepes Erika megállapítása szerint: „Minden öt megelőző anakreóni költő *csak helyzetdalt* írt, *szereplírárt* teljesített ki, Anakreón módján, a tőle tanult toposzokat akarva megszólaltatni, vagy — Vas István esetében — a problémákat átvéve-megérezve modernizálni. Géher István mélyebben keresi az átlényegülés lehetőségét: nem toposzokat örökít át, hanem világlátást, létszemléletet. *Nem anakreóni módon viselkedik, hanem ő a 20. században élő, magyar Anakreón.*” Erre utalnak a kötet versciklusainak címei is: „Anakreón dolgozósobájá”, „Anakreón napilappal”, „Anakreón a katedrán”, végül „Anakreón mint Prospero”. Mind ezt kifejti Szepes Erikának a legrejtettebb vonatkozásokat is feltáró elemzése.

A könyv utolsó fejezete Payer Imre: „Föl, föl, ti rabjai a földalattinak” című „posztmodern” (Szepes Erika található kifejezésével „kísérletező”) verseskötetében mutatja ki hasonló alapossággal az alvilágtól-rettegés anakreóni hatását.

VEKERDI JÓZSEF

BIRKHAN, HELMUT: KELTEN. VERSUCH EINER GESAMTDARSTELLUNG IHRER KULTUR. Wien 1997²

A bécsi keltológus professzor munkájának szerény címe impozáns tartalmat takar. Célja az ókori kelta kultúra átfogó ismertetése a megfogható kezdetektől az i. sz. V. századig. Ebből az időintervallumból csak akkor lép ki, ha ezt forráskritikai szempontok indokolják — hiszen ha valaki kelta mitológmák tárgyalására vállalkozik, ezt aligha teheti meg az ír (és walesi) kereszténység korából származó források bevonása nélkül. A monográfia által felölelt tudományterületek közt képviselve van a nyelvészet, a történelem, a régészet, a vallástörténet, valamint a kelta hétköznapiak ábrázolása. A műnek azonban nemcsak a szellemi, hanem a földrajzi horizontja is igen széles: az Ibériai-félszigettől, ill. a Brit-szigetektől Kiszáig terjed. Nem csoda hát, hogy a kötet igen vaskosra sikerült a maga 1138 szövegoldalával. A pontos és alapos tartalmi felosztás azonban *Nachschlagwerk*ként való használatát is lehetővé teszi: így azt sem éri bosszúság, akit kevésbé érdekel pl. a keltibérek vagy a galaták története, hiszen a tartalomjegyzék és a név- és tárgymutató segítségével könnyedén megtalálhatja a számára érdekesebb részeket — jöllehet az utóbbinak megvannak a maga apróbb pontatlanságai (a *karnyx*-ről például jóval korábban esik az első szó a könyvben, mint azt a tárgymutató alapján várnánk), de ez ekkora terjedelem mellett aligha elkerülhető. Talán még praktikusabb is kézikönyvként forgatni, az információtömeg adagolása ugyanis nem mindig nevezhető didaktikusnak: ha valaki az elején kezdi olvasni a könyvet, például a történelmi fejezetben problémái adódhatnak, hiszen a már ekkor sűrűn emlegetett Hallstatt- és Latène-kultúrával csak egy fejezettel később fog közelebbi ismeretségbe kerülni.

A szerző a sok olvasója számára jóval ismerősebb klasszikus antik kultúra felől közelít rá a kelta kultúrára: egy bevezető fejezetben összegyűjti az antik szerzők ismereteit a keltáktól, és ezeket a barbárokra vonatkozó általános antik toposzok tükrében veszi szemügyre. Ezután határolja körül pontosabban időben és térben az általa vizsgálandó területet, ehhez is segítségül hívja antik forrásokat, emellett pedig nyelvészeti kritériumokra támaszkodik. Ez adja meg az átvezetést a kelta nyelvek és dialektusok és a velük kapcsolatos kutatási problémák ismertetéséhez (ez utóbbiak között Birkhan professzor a keltibér írás által támasztott nehézségeket egy háromsoros német mondat tudományos keltibér átirásával szemlélteti, igen szellemesen). Ezután kezdődik az eseménytörténet tárgyalása időrendben attól fogva, hogy a kelták az ókori görögök és rómaiak látókörébe kerültek; ez a déli és délnyugati irányú terjeszkedéssel indul (itt tér ki a szerző a galatákra és a balkáni kelta népekre is), aztán külön fejezetben az Ibériai-félsziget kelta, ill. elkeltásodott lakossága következik, majd Caesar galliai háborúja, végül pedig a romanizált provinciák későbbi sorsa történelmi és nyelvi szempontból — ezen belül alkot külön egységet a Brit-szigetek története. A következő fejezet témája a szárazföldi, majd a szigeti kelták régészeti leletanyaga: itt ismerkedünk meg végre az urnamezős, Hallstatt- és Latène-kultúrával, a jellegzetes lelettípusokkal, településformákkal, az ornamentika jellemző stílusával, a kelta pénzveréssel; a híres Gundestrup-üsttel a szerző külön is foglalkozik egy rövid excursusban. Ezt a terjedelmes vallás- és társadalomtörténelmi fejezet követi. A vallástörténelmi vizsgálódás módszertani alapelveinek tisztázása után Birkhan professzor sorra veszi a fontosabb istentípusokat funkciók szerint (ország-anyaság, halál, termékenység, csillagok, mesterségek, gyógyítás, háború, jog, fiatalság, szerelem, tenger), majd a kisebb helyi isteneket, az állat alakú istenségeket és az alacsonyabb rendű mitikus lényeket tárgyalja. A következőkben egyéb vallástörténelmi részterületek kerülnek sorra: szent helyek, ünnepek, áldozatok és egyéb szertartások, halálképzetek, vallási funkciók: szakrális királyság, druidák, költők. Így jutunk el a társadalomtörténethez: itt olvasható a kelta hős típusának (természetesen elsősorban CúChulainn alakján keresztül való) ismertetése, a kelta társadalmi rend és a harcostársulások bemutatása, ismét külön excursussal a matriarchátus kérdéséről. A monográfiát a kelta hétköznapiak ábrázolása zárja, békében (étkezés, öltözködés, háztartás, higiénia, közlekedés, szórakozás) és háborúban (fegyverzet).

A könyv által átfogott hatalmas anyagmennyiség nem megy az alaposság rovására: a tárgyalás nem merül ki lapos általánosságokban, hanem ki-kitér egy-egy kisebb, de ugyancsak érdekes részproblémára — például a szigeti kelta nyelvek és az arab közt felfedezhető strukturális hasonlóságokra, a bibractei csatáról szóló caesari tudósításban nyomtalanul eltűnt negyedmillió helvétre vagy éppen a feliratokból ismert

Matres/Matronae-kultuszra. A tudmányszakok közti kommunikáció is sikeresen megvalósul: a szerző nem mulasztotta el kikérni pl. egy modern mélyépítő cég szakvéleményét a nerviusok ostromépítkezéseiről.

Birkhan professzor tudományos alaposágát nemcsak a kiterjedt (majd 1500 tételes) bibliográfia, a felhasznált és felhasználható ír és walesi szövegkiadásokról összeállított lista és a monográfia lezárása után megismert új eredmények bemutatása dicséri — bár a jegyzetapparátust sem vádolhatja angolszász nagyvonalúsággal senki —, hanem az is, hogy valahányszor fontos módszertani problémába ütközik, döntésének megindoklása nem marad el. Így van ez a vallástörténeti fejezet bevezetésében is, amelynek egy érdekes részlete az, amikor az általa nem túlságosan szívelt Caesar közléseinek forrásértékét teszi mérlegre. Caesart elsősorban hadvezérnek és politikusnak, másodsorban felvilágosult rómainak tartja, s e kettőre hivatkozva minden etnológiai érdeklődést megtagad tőle, ugyanakkor a történettudomány egy alapvető módszertani elvének fényében (egy történetírói híradást mindaddig igaznak kell tekinteni, amíg belső vagy külső bizonyítékok meg nem cáfolják) kénytelen-kelletlen háttérbe tolja személyes ellenérzését, és mégiscsak hitelt ad neki. Ezzel el is érkeztünk a könyv egy nehezen menthető sajátosságához: az enyhe, nem lépten-nyomon jelentkező, de azért észrevehető szerzői elfogultsághoz.

A szerző elhatárolja magát azoktól a kollégáitól, akik mindenáron igyekeznek szépíteni, letagadni, kimagyarázni a kelta kultúrának a mai európai ember számára nehezen elfogadható aspektusait, mint pl. a fejedádszót vagy az emberáldozatot (p. 439), mégsem nehéz megállapítani, hogy (mint keltológusnak) hová húz a szíve. Ezt nem az árulja el, hogy már az előszóban szívhez szóló szavakkal emlékezik meg Walesről, nem is a legváratlanabb pontokon felbukkanó Gododdin-idézetek, vagy az, hogy Birkhan professzor a bevezetőben hosszasan idézi elrettentésként az őssznépi kelta élnemtelenséget ecsetelő Momm-sent (és jóval rövidebben Herdert, aki — mint megtudhatjuk — a kelták jövőjét is hasonló „optimizmus-sal” szemlélte, mint a magyarokét). Sokkal többet mondanak a Gallia Transalpina meghódításával foglalkozó részletek, amelyekből egyértelműen kiderül a szerző ellenszenve Caesar és a rómaiak iránt. Talán elég ennek két apró példáját idézni. Birkhan két helyen is (p. 216 és 1127) megemlíti a rómaiak atvatucai vereségének egy epizódját, másodjára ezekkel a szavakkal: *„Als die Römer in der Auseinandersetzung mit Ambiorix in äusserste Schwierigkeiten geraten, wirft der römische Adlerträger den Legionsadler hinter den eigenen Wall, eine Handlung, die Caesar (b. G. V, 37) noch nach Jahren der Erwähnung wert fand, ja sogar den Namen des heroischgeistesgegenwärtigen Adlerträgers, der selbst den Tod fand, der Nachwelt nicht vorenthielt.”* Az az olvasó azonban, aki nem veszi magának a fáradságot, hogy felüsse Caesart, Birkhan professzortól soha meg nem tudja, hogy a derék katonát Lucius Petrosidiusnak hívták — ami talán másként lenne, ha Ambiorix jelvényhordozójának nevére volna szó. A másik példa még apróbb, de annál beszédesebb: az indexben Caesarra mindössze 2 hivatkozást találunk (természetesen nem ennyiszor fordul elő a neve a könyvben, hiszen már a *Die Eroberung Galliens jenseits der Alpen* c. fejezet is szinte végig róla szól), Labienusról pedig szó sem esik — összehasonlításképpen Vercingetorixra 5, Dumnorixra 4, Diviciacusra, Ambiorixra és Commiusra 3-3 alkalommal történik hivatkozás. Erre nem magyarázat az index bevezetésében említett hely- és energiatakarékosság sem, mert pl. CúChulainn, az ír Achilleus megkapja az öt megillető 27 hivatkozást. Mellesleg a „római oldalon álló” olvasók, még ha egyébként keltofilnek vallják is magukat, valószínűleg óðῶς ἐν χεῦρεσι φύντες fogadják azt is, amikor a kelta hadviseléssel való ismerkedésük közben egyre sűrűbben találkozhatnak olyan utalásokkal, melyek szerint a római legiók mindenes-től a kelták köpönyegéből bújtak elő.

Most pedig térjünk vissza a praktikumhoz. A kötethez tartozik néhány térképmelléklet: az első három — az alaposabbak — Caesar galliai háborúhoz kapcsolódnak (Gallia Caesar korában, a háború térképre vetítve, az alesiai csata), a további két vázlatos térkép (Britannia és Írország) saját készítésű. Hasznos lett volna emellett egy, a teljes kelta településterületet feltüntető térkép felvétele is, hogy az ugyancsak bőven tárgyalt nem-galliai és nem-szigeti kelták se maradjanak lokalizálatlanul. A könyv egy másik nagy hiányossága ugyancsak vizuális vonatkozású: teljesen hiányoznak belőle az ábrák. A szerző rengeteg régészeti leletre, pénzveretre stb. hivatkozik, és becsületesen meg is adja azok fellelhetőségét — ámde ha valaki tényleg utána akar nézni mindezeknek (és meg is teheti), annak bizony össze kell szednie minden erejét, hogy átvágja magát a vonatkozó szakirodalom őserdején. Illusztráció híján pl. az 1062—4. oldalon leírt hajkölteményeket sem egyszerű magunk elé képzelni (ellenpéldaként lásd a Der Neue Pauly

„*Haartracht*” címszavát), nem beszélve az állítólag a „lazacugrás” nevezetű különleges harci technikát ábrázoló aremorikai veretekről (p. 960).

Összefoglalásként: érdemes-e elolvasni ezt a monumentális *Einleitungot*? A válasz: igen. Már csak azért is, hogy egy kicsivel nagyobb betekintést nyerjünk a keltológia hazánkban — a régészet örvendetes eredményeitől eltekintve — a megérdemeltől kevésbé ápoltságára, mint amennyit a Birkhan által sűrűn ostromozott „Édesvíz könyvek” típusú irodalomból vagy a J. R. R. Tolkien tolla nyomán megszületett szubjektív-költői világból összeszedeghetünk. Elszántabb és több idővel rendelkező érdeklődőknek megéri rászánni azt az egy-másfél hónapot az életükből, kevésbé fanatikusak kézikönyvként is haszonnal forgathatják, de ők sem biztos, hogy le tudják tenni. A *Kelten* ugyanis izgalmas és emészthető, jó stílusban megírt könyv: olvasója csemegézhet addig át nem gondolt latin helyesírási kérdések között, Caesar-olvasmányaiból derengő nevek nyernek számára értelmet, megismerkedhet a hátborzongató keltibér női divattal, visszariadhat a szigeti kelta nyelvek tanulmányozásától vagy kedvet kaphat hozzá, eltöprenghet az *interpretatio Romana* buktatóin, és így tovább. A szerző a bevezetés végén elmondja: nagy sikernek tartaná, ha könyve a laikust továbbkutatásra ösztönözné, de kívánná a keltológus megbecsülését is. Mindezt összevéve a magam részéről úgy gondolom, ez a célkitűzése megvalósult.

KOPECZKY RITA

BAYNHAM, ELIZABETH: ALEXANDER THE GREAT. THE UNIQUE HISTORY OF QUINTUS CURTIUS. Ann Arbor 1998, XIV + 237 lap.*

Szerzőnket évszázadokon keresztül sok-sok generáció szorgalmasan olvasta, mert érdekesnek és tanulságosnak találták, akárhányszor érdekesebbnek, mint a kanonizált hírességeket. Baynham szép könyve azt mutatja, hogy korunk tudományossága sem hanyagolja el „a maga nemében egyedülálló” makedón világhódító történetének egyáltalán nem „egyedülálló”, nem is csonkítatlanul ránkmaradt, de olvasásra csábító latin változatát és annak mindmáig azonosítatlan szerzőjét. (B. megpróbálja azonosítani, 218 sk.: „Suetonius’ rhetor is not an impossible candidate.”)

Az új-zélandi (Victoria University of Wellington) disszertációból fejlesztett monográfia már az elején olvasható irodalomjegyzék tételeivel elgondolkozásra készíti az embert: Baynham — dicséretes őszinteséggel — antik forrásainak modern *fordításait* regisztrálja sorra. Ez éberségre inti a könyv tanulmányozóját: mennyire bízhatunk a Nagy Sándor-szöveg hagyomány labirintusában kalauzolni próbáló szerző tévedhetetlenségében vagy a bonyolult, akárhányszor romlott szöveghelyek értelmezésének elfogadhatóságában, ha például a Philótas-ügyben érintett Démétrios testőri rangjáról (VI 7,15 *corporis custos*) azt olvassuk (173, 13. j.), hogy az Arrianos (III 27,5) *somatophylakos*-ának felel meg. (Valójában a *σωματοφύλακες* korábbi intézményének felel meg; l. PWRE „Ornamenta” 1116; Dragma II 52.) Sajnos, az idézett helyen az illető görög szó többes gen.-ban (ἐνα τῶν σωματοφυλάκων), ill. egyes acc.-ban (*σωματοφύλακα*) fordul elő, vagyis Baynham nem egészen biztos a κ-tővű görög főnevek ragozásában, és félő, hogy ez a latin *totus* névmási ragozására is kiterjeszthető. (147: „Alexander’s quest for domination over *totius orbis*”, vö. Curt. Ruf. IV 7,26 *consuluit...*, *an totius orbis imperium fatis sibi destinaretur*; helyesen 163: „Alexander was aiming at *totius orbis imperium*.”)

Ez a gonoszkodás nem jelenti azt, hogy a régimódi recenzens *a limine* elutasítaná a modern idők minden fonáságát vagy technikai vívmányát. Utalunk itt pl. J. C. Rodriguez disszertációjára (*Aspectos de Q. C. R. Estudio semantico-lexicologico. Una contribución al problema de su datación*. Salamanca 1975), aki Curtius Rufus szókincsének számítógépes elemzése révén arra az eredményre jutott, hogy az a bizonyos *novum sidus* (X 9,3) igenis Vespasianusra vonatkoztatandó, az író pedig Frontinus közelébe, mindenesetre Tacitusnál korábbra datálendő. (B. 14; vö. Dragma III 215 sk.)

* Az előzményeket l. Dragma III 210 skk. és V 123 skk.

R. Porod máshol (Gnomon 1989, 441 sk.) ismertetett elképzelésével szöges ellentétben Baynham Curtius Rufust korántsem tekinti művésztelen szerkesztőnek, hanem olyannak, aki nagyon is gondosan illeszti a helyére a Nagy Sándor-történet minden epizódját (11); meggyőződéssel védelmezi azokkal az újkori tekintélyekkel szemben, akik auktorunkat csak „tehetséges műkedvelőnek” (Tarn), „sietős és felelőtlen rhétornak” (Edson), „tisztára dilettánsnak” (Goodyear) minősítették; még Syme is alig tartotta többre „holmi jó tollú zurnalisztánál” (5). „A római Curtius” c. fejezetben (15 sk.) Baynham azt vizsgálja, hogy az író mennyiben jár Livius nyomában és politikai szempontból mennyiben hasonlítható Tacitushoz, mennyiben tekinthető kora gyermekének (56: a product of his times). Megszívlelésre érdemes a fejezet zárómondata: „Minden történetíró Nagy Sándor-képét szükségszerűen befolyásolja tulajdon társadalmi közege... Az, ahogy Curtius a hatalom természetét érzékelteti, mindenképpen kihívással felérő helyzet-elemzés, az pedig, ahogyan Nagy Sándort — a királyt, a hadvezért, a zsarnokot — jellemzi, tagadhatatlanul ragyogó és magunk elé képzelhető (brilliant and feasible) interpretáció.”

A Curtius Rufus forrásait és történetírói módszerét ismertető III. fejezet (57 skk.) megbízható összefoglalása az újkori kutatás eredményeinek, jó eligazítás azok számára, akik tájékozódni szeretnének tudósnemzedékek szorgoskodásának nem egykönnyen áttekinthető rengetegében. Vegyük akár a világhódítás pusztá tényeit, akár a hozzájuk fűződő hiedelmeket, pozitív és negatív értéktételeket, regényes vagy propagandisztikus kitalálásokat, minden próbálkozó hamar rájöhet a vállalni merészelt feladat megoldhatatlanságára. Ha arra gondolunk, hogy pl. Fr. Pfister — *egy részlet* (a regényes hagyomány) legjobb ismerője — nem tudta tető alá hozni egy életen át melengetett tervét, akkor az *egész* Nagy Sándor-komplexus pusztá számbavételét is nyugodtan mondhatjuk szinte reménytelennek. B. (62) U. Wilckenre hivatkozik, aki szerint mindenkinek megvan a maga Nagy Sándor-elképzelése, de tekintettel arra, hogy a nagy makedón szinte koroktól függetlenül egyetemes szimbólummá lényegült (A. Heuss szerint „tömlővé, amelybe százféle bort lehet tölteni”), vegyük tudomásul, hogy Nagy Sándor még Caesarnál is többeket vonzó — és megfejthetetlen — jelenség maradt.

Curtius Rufus történetírói módszereit Baynham három esettanulmányban: a gordiumi csomó átvágásának (III 1,14 skk.), egy sziklaerőd kalandos elfoglalásának (VII 11) és a persepolti palota felégetésének (V 7) összehasonlító forráskritikai taglalásával szemlélteti. Tanulságos mind a három; mi itt csak a középsőt egészítjük ki. Más összefüggésben (Mariusnak Sallustius Iugurtha-monográfiájában kitapintható Nagy Sándor-imitációjával kapcsolatban: Ant. Tan. 2001, 56 skk. = *Dragma* V 67 skk.) kimutattuk, hogy a Nagy Sándor alakjához tapadó regényes vagy éppen mitikus vonások nemcsak Keleten, hanem a Kr. e. III. század elejétől fogva a Mediterraneum nyugati térségeiben is igénylőkre találtak. Emlékezzünk csak az erődjének megközelíthetetlenségében bízó (*loco fretus*) Ariamazes hencegésére (Curt. Ruf. VII 11,5): *an Alexander etiam volare posset, interrogat*. Amikor ennek megfelelőjére Hannibal alpesi átkelésének liviusi ábrázolásában ráakadtunk (XXI 30,8 *legatos non pinnis sublimis elatos Alpibus transgressos*, vö. *Dragma* I 42), nem sejtettük, hogy a korán elhunyt Vértesy Dezső (egyebek közt Theokritos fordítója, 1881–1917) a maga Teubner-Arrianosának Baynhamtól is idézett helyéhez (IV 18,6) valamikor a múlt századforduló táján ezt a lapszéli megjegyzést írta: „Cf. Liv. I. XXI.” Vagyis a regényes Nagy Sándor-hagyomány kiterjedése és mélysége — akár a Nílusé (Tac., Ann. II 61,1) — *nullis inquirentium spatium penetrabilis*.

Vég nélkül folytathatnók a Baynham lelkiismeretes dokumentációjához fűzhető észrevételeinket. Tacitus kutatója eddig is számon tartotta a Curtius Rufus felé mutató szálakat (vö. Ant. Tan. 1976, 36 skk. = *Dragma* III 210 skk.), most örömmel regisztráljuk Baynham könyvének azokat a helyeit, ahol további érintkezések tapinthatók ki: a makedón *convivium*-okról (96 sk.; 137), a tacitusi „Schicksalslehre” (Ann. VI 22) előzményeiről (164: Curt. Ruf. V 11,10); a Philótas-ügy tárgyalása során tudatosuló párhuzamokról (175); a szabadság *árnyékát* élvező makedónokról (164); Hermolaus (Curt. Ruf. VIII 7,8 skk.) és Subrius Flavius (Tac., Ann. XV 67) zsarnokvádoló védekezéséről (179). Vagy olvassuk a Kleitos méltatlan halála utáni zárómondatot (Curt. Ruf. VIII 4,30): *pudebat amicos..., sed post Cliti caedem libertate sublata vultu, qui maxime servit, adsentiebantur*, — majd utána a közömbösnek látszó folytatást: *ceterum...* Érdemes itt B. szavait eredetiben idézni (190): „One wonders if the historian (Curtius Rufus) was perhaps thinking of the Roman Senate as well, foreshadowing Tacitus...” De legalább ennyire jellemző a

principatus első századának korhangulatára a gazai Betis helytállásáról és a fékezhetetlen haragú Achilleust idéző meghurcoltatásáról szóló rész (155 skk.): „Curtius’ thematic emphasis is clear...” (159).

Nehéz abbahagyni. Függetlenül attól, hogy Baynham elmélete Curtius Rufus alkotói szándékosságáról (az elején csonka mű 5+5-ös szerkezeti tagolódásáról, a „*Fortuna*” és „*Regnum*” vezérfogalmak kényszerzubbonyába erőltetve) igazolható, vagy akár csak valószínűsíthető-e (szerintünk *nem*), a néhány kiragadott részinterpretációt ennek ellenére tanulságosnak mondhatjuk: a figyelmes olvasó a szerzőnek szinte mindegyik gondolatmenetéhez kedve szerint fűzhet továbbvezető észrevételeket. Épp ez mutatja Curtius Rufus érdekességét és monográfiája munkálkodásának eredményességét.

BORZSÁK ISTVÁN

SCHRÖDER, W. A.: DER ALBERTUMSWISSENSCHAFTLER EDUARD NORDEN (1868—1941). Hildesheim—Zürich—New York 2001, 214 lap.

Legutóbb (Gnomon 1998, 458 skk., vö. Ant.Tan 1992, 112) a nagy latinista halálának 50. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés változatos anyagáról számoltunk be a bonni tanulóévektől a sikerekben gazdag férfikoron át az 1933 után rászakadó keserűségekig és a zürichi hontalanságig. Mestereiről, a Friedrich Ritschl-nél *nagyobbnak* érzett *Franciscus Magnus*-ról (azaz Bücheleerről, akinek — *post mortem* — a Kunstprosát is ajánlotta) és főleg Hermann Usener-ről most még többet, közelebbit tudhatunk meg Schröder dokumentumgyűjteményéből. Visszaautalunk itt Mommsen és O. Jahn levelezésére (I. Dragma V 323), amelyben az előző tudósgeneráció nagyjainak vélekedésével szembesültünk: akkor egyelőre még aggodalommal figyelték, hogy egy Usener nevű derék fiatalember megbírkózik-e a Bonnban ráváró feladattal: „gyenge latinsága miatt” tudja-e pótolni a távozó Ritschl-t. A tények bizonyosága szerint *tudta*.

Schröder eleve nem *lege artis* szerkesztendő életrajz írására vállalkozott. Műfajilag nehezen is lehetne beskatulyázni könyvét. A lapalji jegyzetben feltüntetett címnél többet sejtet a szerényebb alcím: „Das Schicksal eines deutschen Gelehrten jüdischer Abkunft”, majd ennek még szerényebb kiegészítése: „Mit den Briefen E. Nordens an seinen Lehrer H. Usener aus den Jahren 1891 bis 1902.” Ennél persze jóval többet tanulmányozhatunk a 87. skk. lapokon, megtévezve Usener életrajzi vázlatával és H. Lietzmann emlékbeszédével H. Usener-ről, „a nagy tanítóról”. Vagyis tudomásul kell vennünk, hogy holmi klasszikusan lezárt „Lebensbild” megalkotásától még távol vagyunk; a visszaemlékezések és a kortársi dokumentumok özönének további feldolgozásától várható összkép egyelőre a jövő ígérete. Mindenesetre irígylésre méltó az az állapot, amelyben a második világháború pusztításai után lassan, de biztosan rendeződő németországi közönyvtárak és egyetemi intézetek iratanyagából ennyi tudásra érdemes (wissenschaft) ismeret bányászható elő.

Újat tudhatunk meg mindjárt az elején a Norden család észak-frieslandi (emdeni) megtelepedéséről. (Gyermekkoromban nem tudhattam azt sem, hogy az első világháború legendás híró Emden kiscirkálóját kiről-miről nevezték el.) Norden nagyapja is, apja is megbecsült orvosként praktizált; Albert Norden, az egykori DDR Pol. Bizottságának tagja, egyben a berlini Humboldt-egyetem legújabbkori történetészprofesszora (1904—1982), a család hamburgi ágából származó elberfeldi rabbinak (Ed. Norden másodikunokatestvérének) volt a fia.

Az 1868. szept. 21-én született Eduard Norden Emdenben kezdte tanulmányait és még az érettségi előtt tért át az evangélikus vallásra. Két tanára volt rá különös hatással: az „inkább művész, semmint filológus” M. F. Grasshof és főleg az Usener-tanítvány Phil. Kohlmann, aki az eredetileg szintén orvosnak készülő E. Norden érdeklődését a klasszikus tanulmányok felé irányította. Emlékszünk persze a „Germanische Urgeschichte” tudós fejtegetései közben (a könyv előszavában) előkíváncozó diákkori élményre is: a fríz tengerparton sétálgató gimnazista előtt hogyan elevenedhetett meg a flottája vesztén búsongó Germanicus alakja (Tac., Ann. II 24,2). Ugyancsak Kohlmann volt az, aki bizton remélte, hogy a tehetséges ifjú még sokra fogja vinni, és ezért nyomatékosan ajánlotta hajdani professzorának figyelmébe. Ez az ajánlólevél (Emden, 1886. ápr. 28-ról) szerepel első helyen az Usener-iratok részlegében.

Nem közönséges dokumentum az Usener tollából származó véleményes jelentés sem (1891 elejéről), amelyben a professor végzős tanítványának nem csak tudásbeli megalapozottságáról és józan ítélőképességéről állít ki bizonyítványt, hanem erkölcsi erejéről (von gesammelter sittlicher Kraft) is. Ennek a bizonyítványnak köszönhetten Norden előbb a strassburgi asszisztensi állást, majd hamarosan — huszonöt éves fejjel — a nem is álmodott greifswaldi rendk. professzorságot. Fölöttébb tanulságosak Schrödernek a levelekhez fűzött jegyzetei, mint pl. az Usenerhez intézett (8. sz.) köszönőlevél adatait megvilágító tudománytörténeti érdekű közlések (108, 259—260. j.): a századforduló körüli években a porosz egyetemek jórészt Friedr. Althoff erőszakos, de szakszerű személyi politikájának köszönheték, hogy a világ tudományosságának élvonalába emelkedtek. (Vö. H. Leppin, Nordens Berufung nach Greifswald. Handlungsspielräume im „System Althoff”. Philol. 1998, 162 skk.)

Nem tudománytörténet, „csak” emberi történet az 1893. nov. 22-én Usenerhez intézett „kevésbé örömdetes” levél, amelyben Norden strassburgi jegyességének felbomlásáról értesíti volt mesterét (vö. 206). „*Fulere quondam... non conveniebat inter nos.*” A „szörnyű” vakáció alatt „lassanként minden híd leszakadt; nemhogy palló, de hovatovább egy szalmaszál sem vezetett át a mélység fölött.” A levelet elsőnek közlő Schröder Norden „kíméletes (rücksichtsvoll) lényének, emberségének” tulajdonítja azt, hogy a véglegény a döntést a leányra hagyta. (Harminc évvel később Wilamowitz is meghatódik Norden „emberbaráti jóságától”: 117, 285. j.) Ő maga fájlalja bizonyos eszmények elvesztését, de a komoly munka talán majd segít. Egy év múlva már arról tájékoztatja mesterét (118), hogy jól érzi magát Greifswaldban („es gibt hier Menschen, mit denen sich verkehren lässt”), de csak 1898 májusában számol be boldogan házasságkötéséről (127, 316. j.: „mein inneres Leben hat durch eine sehr glückliche Ehe einen erneuten Aufschwung genommen.”) — Norden mindenkor választékos stílusára jellemző, hogy leveleinek közlője néha magyarázkodásra kényszerül; például egy Rómából (1894. ápr.) kelt levél archaizáló formulájáról („Wir würden es Ihnen sehr Dank wissen”) így tudjuk meg, hogy az *es* régies genitívus, vagysis itt a m. 'dessen, dafür'.

Az imént említett komoly munka hiánya miatt Nordennek akkor sem volt oka panaszkodnia, amint a levelekből nyomon követhetjük. Erőt vesz ugyan rajta később is néha az elbizonytalanodás („wie sie jedem hin und wieder herauführt πατηρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε” — írja Usenernek 1895 elején), közben mégis készül a Kunstprosa, amelynek előhaladásáról mesterének rendszeresen beszámol (125). Alkalmadtán bíráló kedvének is szabad folyást enged (pl. M. Schanz rovására, 122 skk.). 1898 májusában értesülünk a friss tervről: az Aeneis VI. énekéhez írandó kommentár válllásáról, amelynek gondolata már régebben (1892 óta) foglalkoztatta. Az előkészület fontos terméke lett a „Vergils Aeneis im Lichte ihrer Zeit” c. tanulmánya (Neue Jahrb. 1901, 249 skk. = Kleine Schriften 358 skk.), amelynek értékállóságát bizonyítja az a tény, hogy E. J. Kenney hatvan évvel később angolra is lefordította (126, 312. j.).

Egy 1898 tavaszán kelt levélben történik említés egy bizonyos „Teubner’scher Plan”-ról (127), amely minden valószínűség szerint a „Gercke — Norden”-féle Einleitung létrehozását célzó tárgyalásokra vonatkozik. Jelentős vállalkozás volt ez nemcsak a maga idejében (ez volt az első szakkönyv, amelyet 1932 őszén az Eötvös Collegium áldott polcra a kezembe vettem), és a megvalósításáért annyit fáradozó Norden nem gondolhatta, hogy Teubnerék majd a harmincas években éppen az ő „nem-árja” származása miatt törlik kiadói tervükből.

Usener „Milch und Honig” c. tanulmányáról (Rhein. Mus. 1902, 177 skk.) Norden — már Boroszlóbból! — 1902 májusában áradozva ír, és jelzi, hogy Usener eredményei mennyiben egészítik ki a rövidesen megjelenendő Aeneis-kommentárjában (ad VI 706) kifejtett gondolatmenetet.

A következő (21. sz.) levelet Norden most már Berlinből intézte (1910. jan. 12.) ifjúkori barátjához, Aug. Brinkmannhoz (1863—1923), talán a Kunstprosa megírásának kezdeményezőjéhez (vö. Kunstpr. I 140, 1. j.). Ebben úgy nyilatkozik a maga „nagy zagyalékáról” („das grosse Sammelsurium”, majd Ovidiusszal: „*rudis indigestaque moles*”), mint ami miatt „tulajdonképpen szegyenkeznie kellene”. Ezért vonakodott eleinte a könyv újrakiadásától; az átdolgozásról Wilamowitz beszélt le („dazu... ist Ihr jugendliches Buch zu individuell”). Egy *biztos* adalék (Miszelle, die eine wichtige neue Tatsache bringt) többet ér, mint az a μέγα βιβλίον. Ifjonti szüleményét maga a szerző sem mondaná „szép könyvnek”. Ebben az összefüggésben idézi Schröder (131, 329. j.) Wilamowitznak egy levelét (1903 májusából),

amelyben az akkori *princeps philologorum* R. Heinze emlékezetes könyvét (Virgils epische Technik, 1903) „igen szépnek, de fölöttébb késznek (aber sehr fertig) ítéli; ha Norden nem így ír, vigasztalódjék azzal, hogy éppenséggel a nem kész ösztönöz továbbkutatásra, és inkább ez viszi előbbre a tudományt, semmint a (kész) eredmények.”

A „Norden- stb. leveleket” közlő részhez kapcsolódik (139 skk.) H. Lietzmann emlékbeszéde „A nagy tanítóról” — Usener születésének 100. évfordulójára (1934. okt. 23.). Az a szónoki összegzés, amely szerint „Usener teljesítményéből sok minden ma is magától értetődő birtoka az ókortudománynak”, talán méltányosabb, mint amit a Világirodalmi Lexikonban (16, 198) olvasunk: „a maga idejében nagyhatású vallástörténeti elméletei fölött eljárt az idő.” Ami pedig az ókortudomány másik nagyjával (Wilamowitzcal) való szembesítést illeti, 1870 és 1905 közti levelezésükből Wilamowitz 1883. febr. 18-i nyilatkozatát idézzük: „Forró legyen a szívünk, de forró szívből mindig kevés akad, úgyhogy lángjuk égjen egymás mellett, ne egymás ellenében” (142: ... sollen ihre Flammen nebeneinander zu Gottes Ehre brennen lassen, statt sie gegeneinander zu wenden). Usener pedig (még 1877-ben) ezt írta a 29 éves Wilamowitznak: „Ich habe mich auch durch Auswüchse kecker Jugendfrische... am Glauben an Ihre edle Art nicht beirren lassen.” Az ellentét kettejük közt tagadhatatlan, de maguktartásának nemes embersége is.

Ezek után következnek a Norden pályafutását meghatározó hivatalos dokumentumok (145 skk.) a strassburgi asszisztensi megbízástól (1891. jún. 11.) az özvegy nyugellátásának rendezéséig (1942. jan. 22.). Nem volna értelmet az egyes dokumentumok vagy az aprólékos kiadói jegyzetek ismertetésének, mert mindez szerves része egy nagy tudós életének, ugyanakkor a németországi tudományos nagyüzem virágzásának és szétzüllésének, az 1933 januárjától tomboló embertelenségnek. Legfeljebb kiragadhatnánk „érdekesebb” (tanulságosabb, borzasztóbb...) eseteket. Talán számíthatunk az olvasók megértésére, ha csak az utóbbi periódusból villantunk fel néhányat, amikor a „Herr Geheimrat” 1935 nyarán még gondjaiba vehette az Alföldi András ajánlólevelével nála jelentkező pannoniai stud. phil.-t, azaz utasíthatta a helyettesül kijelölt Erich Burckot és az intézet szeniorát (R. Güngerich), hogy befogadással tegyék lehetővé disszertációm tétő alá hozását. És így lőn.

Az előzményekről annyit, hogy Norden a náci „Machtergreifung” (1933. jan. 30.) másnapján — a politika dolgaiban professzoruknál tisztábban látó hallgatóság elképedésére, a híres Ennius-vers egy szavát módosítva — így adott kifejezést naív hazafiúi lelkesedésének: *unus homo nobis audendo (cunctando helyett) restituit rem*. Még egy évvel később (1934 áprilisában) is egyik tanítványának (E. Koestermann) azt írta, hogy bár a „meglehetősen szomorú” (ziemlich trübselig) helyzetben csak megtűrt, másodrendű állampolgárnak érzi magát, de a nép egészére gondolva nem az egyén fontos, úgyhogy a kormányrúdnál álló Hitlert — „trotz allem” — szereti (33). Ezt írta egy nappal azelőtt, hogy a Deutsches Archaeologisches Institut elnökének kénytelen volt bejelenteni visszavonulását arról a posztról, amelyet oly büszkén töltött be hosszú éveken át. Naívságát mentse az a tény, hogy mások is voltak, akik az 1933 elején uralomra jutott párt programját *sem* vették komolyan, — akárcsak a többiét (34, 87. j.). Norden talán csak 1935/36 fordulóján ébredt rá helyzetének kilátástalanságára.

Álljanak itt a kegyetlen tények:

1934. aug. 27: eskütétel a Führerre.

1935 márciusában helyettesül E. Burckot jelölik ki.

1935. márc. végétől „von den amtlichen Verpflichtungen entbunden”.

1935. dec. 15-én „nyilatkozik”: nagyszülei közül mind a négy „volljüdisch” volt. Ez év végétől nyugalmában kénytelen vonulni, *venia legendi*-je megszűnik.

1936. (aug.—okt.): életének utolsó elégtétele az újvilágban: az amerikai Harvard-egyetem *h.c.* doktorává fogadja „a világ leghíresebb latinistáját” (the most famous Latinist of the world).

1938. szept. 21-én betölti 70. évét; a hivatalos szervek kínosan hallgatnak (nem úgy, mint öt évvel előbb).

1938. okt. 12-én — 25 évnyi megbecsült munkálkodás után — kénytelen lemondani a Porosz Tud. Akadémia tagságáról (Max Planck „fájdalmas elismerése és köszönete” az adott körülmények közt nem tekinthető rizikómentes gesztusnak: 45, 125. j.).

Ugyanezen a napon jelenik meg az a rendelet, amely a németországi zsidóságot egymilliárd birodalmi márka „kárpótlás” befizetésére kötelezi. Norden, hogy kiutazási engedélyét megkaphassa, kénytelen eladni házát és könyveinek jó részét. Utolsó látogatói az üres könyvespolcok előtt magába roskadva találják. Ettől fogva már az egyetemre és a könyvtárakba sem tehette be a lábát; egy volt tanítványa látta el titokban könyvekkel, — már amennyire ilyen lelkiállapotban képes volt dolgozni. A hátralévő svájci évek vergődését is el tudjuk képzelni.

Említsük még meg, hogy egy másik tanítványa 1939 őszén megpróbálkozott a lehetetlennel: a Führerhez akart fordulni, hogy L. Deubner kivételezésére hivatkozva (akinek persze csak az első felesége nem volt „tisztá” árja származású) az érdemes tudóst mentesítse a zsidótörvények hatálya alól. Az akció persze el sem jutott Hitlerig. Schröder (176) részletesen ismerteti a Deubner-ügyet, és idézi az illetékes miniszter utasítását: Deubner professzornak — az első világháborúban a német hadsereg érdekében végzett „különlegesen becses” szolgálatára való hivatkozással — első házasságából született gyermekeire az 1933. ápr. 7-i törvény nem alkalmazandó.

L. Deubner „különlegesen becses szolgálatát” Schröder nem tárgyalja, pedig ez tudományunk története szempontjából sem érdektelen. A balti-német Deubner ugyanis tudott oroszul, és mint Hindenburg tábornagy vezérkarához beosztott tartalékos tiszt, ő segített annak a chiffre-távíratnak a megfejtésében, amelynek ismeretében a tannenbergi átkaroló hadművelet terve megszületett: oroszok tízezrei szorultak a Mazuri tavakba. (Vö. Liv. XXII 6,6-7.)

Amint látjuk, Schröder könyve csakugyan nem szokványos életrajz, hanem részben eddig publikálatlan vagy nehezen hozzáférhető dokumentumok gondos prezentálása. Ne nézzük a szerkesztés alkalmosságát sem; az olvasónak igen kell ügyelnie, hogy a rázúduló adatok tömkelegében el tudjon igazodni. Elismerésre méltó az az alaposság, ahogyan Schröder a korábbi közlések pontatlanságait akárhányszor helyesbíti és bizonyos megállapításokkal polemizál. Tekintettel a Norden-életmű súlyára, terjedelmére és részben még mindig feltáratlan voltára, valamint a múlt századforduló körüli német tudományos „Grossbetrieb” európai jelentőségére, erről a Schröder-könyvről is elmondhatjuk, amit Norden Kunstprosjájaról maga a szerző állapított meg: hogy ti. *nem* „szép” könyv, a tudományunk története iránt érdeklődők számára mégis fontos, sőt — szinte — nélkülözhetetlen.

BORZSÁK ISTVÁN